

D'ANNUNZIADA IN NEDERLAND

Het politieke experiment Fiume in 1919-1920
bekeken vanuit Nederlandse media

Jos van Limbeek

Begeleider: Dr. F.P.G.B.M
Meens

Radboud Universiteit
Nijmegen

15 juni 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
Hoofdstuk 1: Historie van de stad Fiume en de vrijstaat Fiume	10
De Mars op Fiume	11
De Vrijstaat Fiume	12
De ondergang van de vrijstaat	14
Hoofdstuk 2: Analyse De Telegraaf	16
Hoofdstuk 3: Analyse De Tijd	20
Hoofdstuk 4: Analyse Algemeen Handelsblad	25
Conclusie	31
Bibliografie	34
Primaire Bronnen	34
Kranten	34
Algemeen Handelsblad	34
De Telegraaf	35
De Tijd	36
Literatuur	38
Websites	39
Afbeeldingen	39

Inleiding

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was een grote schok voor velen in Europa en daarbuiten. Het was een oorlog op een schaal die daarvoor nog nooit was vertoond. Sinds de Frans-Duitse oorlog in 1870-1871 was er niet meer gevochten op Europees grondgebied.¹ De gevolgen mogen desastreus genoemd worden: maar liefst 1,8 miljoen Duitsers, 1,6 miljoen Fransen, 800.000 Britten en 116.000 Amerikanen lieten het leven aan het westelijk front.² Het Vredesverdrag van Versailles en zijn bepalingen zorgden ervoor dat de rust in Europa niet wederkeerde. De econoom John Maynard Keynes verklaarde al in 1919 in zijn *The economic consequences of the peace* dat het Verdrag van Versailles problemen zou veroorzaken.³ De Duitsers waren echter niet de enige die zich bestolen voelden door het Verdrag van Versailles. De Italianen, die aan de kant van de geallieerden mee vochten, voelden zich als overwinnaars niet genoeg erkend. Het Pact van Londen uit 1915, welke gebiedsuitbreiding voor Italië voorzag, voldeed niet meer. Het grootse twistpunt voor de Italianen was een stad aan de Adriatische kust, Fiume. Deze stad werd voor de meerderheid door mensen van Italiaanse afkomst bevolkt waardoor veel Italianen vonden dat de stad en haar omliggende land bij het koninkrijk Italië gevoegd moest worden. De strijd om Fiume kreeg in september 1919 een nieuwe wending. Dichter en oorlogsveteraan Gabriele D'Annunzio gaf gehoor aan de wensen van vele Italianen en besloot Fiume te bezetten. Deze bezetting van veertien maanden wordt vaak aangeduid als de oorsprong van het fascisme, waarbij het gedachtegoed en leiderschap van D'Annunzio worden gezien als bakermat voor Mussolini.⁴

Deze bachelorscriptie zal ten eerste kijken naar de geschiedenis van de stad Fiume. Hierbij zal het belang van Fiume voor de Italianen worden verklaard, alsmede een beeld te schetsen van hoe het politieke experiment dat D'Annunzio voor zich zag vorm kreeg. Daarna zal gekeken worden hoe deze revolutionaire daad werd gezien vanuit Nederland. Nederland is een interessante casus voor een dergelijke studie vanwege haar unieke positie ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Het land was immers neutraal en probeerde overal zo goed mogelijk de rust te bewaren. Daarnaast golden democratie en een sterke overheid als ideaal voor Nederlandse identiteitsvorming. De vraag is daarom hoe neutraal Nederland Fiume benaderde. Hadden Nederlandse kranten angst voor het feit

¹ Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The short twentieth century 1914-1991* (Londen 1995); Jeffrey Roquen, 'Review The Sleepwalkers: How Europe Went To War In 1914', *Essay in History* geraadpleegd op 22-02-2017 via <<http://www.essaysinhistory.com/review/2014/215>>.

² Hobsbawm, *Age of Extremes*, 26.

³ Catherine Ann Cline, 'British Historians and the treaty of Versailles', *A quarterly journal concerned with British Studies* 20:1 (1988), 43-58, alhier 43.

⁴ Bekende voorbeelden van deze koppeling zijn: Renzo De Felice, *Carteggio D'Annunzio-Mussolini* (Milaan 1971) en Micheal Ledeen, *The First Duce* (Baltimore 1977).

dat dit, met de poging tot staatsgreep van Troelstra in 1918 nog vers in het geheugen, ook hier kon gebeuren? Pas recentelijk is er aandacht voor de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog in Nederland. Lang werd gedacht dat de revolutieangst, welke door heel Europa verspreid was, aan Nederland voorbij was gegaan. De huidige aandacht focust zich echter vooral op het socialisme en de Russische Revolutie.⁵ Heeft een politiek experiment zoals Fiume ook in Nederland onrust veroorzaakt? Hoe is deze onrust terug te zien? Welke elementen uit het bewind van D'Annunzio zagen zij als kenmerkend? Hadden de kranten eigen correspondenten in Fiume en van welke andere kranten namen zij informatie over? Deze vragen zullen worden bekeken vanuit het perspectief van de Verzuiling. Het is immers aannemelijk dat een liberale krant als het *Algemeen Handelsblad* hier heel anders tegen aankeek dan een katholiekstaatkundige krant als *De Tijd*. Aangezien er in deze scriptie niet genoeg ruimte om alle zuilen te behandelen, is er voor gekozen om de focus te leggen op het liberale *Algemeen Handelsblad*, het katholiekstaatkundige *De Tijd* en de neutrale *De Telegraaf*. Deze kranten zullen het mogelijk maken om toch een duidelijk beeld te kunnen schetsen van verschillende interpretaties. Om het onderzoek uit te voeren zal gebruik gemaakt worden van de database van Delpher, die hier, als dé Nederlandse krantendatabase, uitermate geschikt voor is. Voordat dergelijk onderzoek echter uitgevoerd kan worden, zal gekeken worden naar de status quaestionis waarin relevante literatuur aangaande het onderzoek naar voren zal komen.

⁵ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2017), 36-37.

Status Quaestionis

De Eerste Wereldoorlog speelde lange tijd geen belangrijke rol binnen de Nederlandse historiografie. De enkele studies die gepubliceerd zijn, gingen bovendien over de economische politiek of een afzonderlijke gebeurtenis. Daaruit is het beeld ontstaan dat Nederland als neutraal land een andere ontwikkeling doormaakte dan zijn buurlanden. Daarbij komt dat de meeste studies, zoals de werken van historicus Loe de Jong en de Nederlandse advocaat C. Smit, moesten verklaren waarom Nederland zich zo naïef opstelde tegen de Duitsers ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.⁶ Pas na het einde van de Koude Oorlog poogden historici te breken met deze tendens. Zo publiceerde de Duitse historicus Marc Frey in 1997 het artikel 'Trade, Ships and the neutrality of the Netherlands in the first world war' waarin hij analyseert hoe Nederland zich staande hield tussen de eisen die zowel Duitsland als Engeland stelden.⁷

Een ander belangrijk aspect waarmee historici zich zijn gaan bezighouden is de neutraliteit van Nederland en hoe deze de gehele oorlog in stand heeft kunnen blijven. De werken *The art of staying neutral* (2006) en *The Netherlands and World War I: Espionage, diplomacy and survival* (2001) van respectievelijk de Nieuw-Zeelandse hoogleraar Neutraliteit Maartje M. Abbenhuis, en de Amerikaans-Nederlandse militair historicus, Hubert P. van Tuyl van Serooskerken, laten zien dat de Nederlandse neutraliteit geboren werd uit een lange traditie. Verder laten beide werken zien dat neutraliteit als begrip niet vaststond maar open was voor interpretatie. Daarbij schetsen Abbenhuis en Van Tuyl van Serooskerken dat het Nederlandse volk, zeker tijdens de laatste oorlogsjaren, heeft geleden. Gedeeltelijk kwam dit doordat men wel gemobiliseerd was, maar weinig tot niets te doen had.⁸

Dit alles zorgde ervoor dat Nederland in 1918 toch in dezelfde explosieve situatie verkeerde als de landen die vochten in de oorlog. Ismee Tames legt dit in haar boek *Oorlog voor onze gedachten* (2006) nog verder uit. Zij stelt dat Nederland zichzelf was gaan zien als personificatie van het begrip 'democratie'. Democratie stond symbool voor de nationale identiteit. Dit was dan ook hetgeen in het publieke debat veelal werd besproken.⁹ Hetzelfde vond plaats in andere landen zoals Engeland en Frankrijk. Democratie werd hier gebruikt in de propaganda; zij was belangrijk en diende

⁶ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006), 12-13.

⁷ Voor meer informatie zie: Marc Frey, 'Trade, Ships and the neutrality of the Netherlands in the first world war', *The International History Review* (19:3) 1997, 541-562.

⁸ Maartje M. Abbenhuis, *The art of staying neutral: The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006), 23-38; Hubert P. van Tuyl van Serooskerken, *The Netherlands and World War I: Espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001), 1-12.

⁹ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 267.

verdedigd te worden. Deze propaganda resulteerde in een vurig oorlogsenthouiasme, omdat de bevolking voelde dat ook zij moest vechten en lijden voor de democratie.¹⁰

Tegelijkertijd met de Eerste Wereldoorlog was er de opkomst van zowel extreemlinkse als extreemrechtse bewegingen. Het Verdrag van Versailles was er op gericht om zoveel mogelijk democratische landen te creëren om zo het communisme te kunnen weren. Het belangrijkste principe van de vredesbesprekingen voor Centraal- en Oost-Europa was nationale zelfdeterminatie, hetgeen gezien werd als ideaal middel voor een democratie. Ook in Nederland voelde men echter de sociale onrust. Het volledig kiesrecht werd ingevoerd om revolutionaire gevoelens te matigen.¹¹ In Nederland heerste echter ook nog angst voor de vredesbewegingen. Abbenhuis betoogt dat de Nederlandse overheid en het Nederlandse leger niet principieel tegen vredesbewegingen waren, maar dat zij vooral angstig waren voor de steun die deze bewegingen kregen. Veel vredesbewegingen hadden namelijk een socialistische connotatie of waren zelfs uitgesproken socialistisch.¹² De angst werd nog vergroot toen de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra in november 1918 revolutie predikte. Deze gebeurtenis bracht de regering ertoe om zowel vrouwenkiesrecht als arbeidshervormingen door te voeren. Tevens besloot zij om de hoogste militair van Nederland, C.J. Snijders, weg te sturen na kritiek van onder meer de socialisten. De angst voor een Nederlandse revolutie was realistisch omdat in de periode 1917-1919 de politieke situatie in bijna alle landen instabiel was. Uiteindelijk bleek het Nederlandse volk niet vatbaar voor revolutie. Desondanks bleven de angst en haat voor het communisme bleef echter door het gehele Interbellum bestaan.¹³

Naast de (extreem)-linkse bewegingen was ook extreemrechts na de oorlog in opkomst. Hoe werd er in Nederland tegen rechtse antidemocratische bewegingen aangekeken? Het fascisme is natuurlijk het bekendste voorbeeld. Hoewel fascisme in Nederland geen grote beweging is geworden, kende men het begrip hier wel degelijk. In zijn studie uit 1968, *Crisis en critiek der democratie*, laat A.A. de Jonge zien dat fascisme in Nederland zich al in de vroege jaren twintig openbaarde en dat de oorsprong ervan nog veel verder terug lag. Hij stelt dat er voor de Eerste Wereldoorlog al sterke antidemocratische gevoelens heersten en dat die door de oorlog verder versterkt werden. De Jonge stelt dat de term fascisme pas gemeengoed werd toen Mussolini aan de

¹⁰ Philip Morgan, 'First World War and the challenge to democracy in Europe', in: Menno Spiering en Micheal Winter (red) *Ideas of Europe since 1914: The Legacy of the First World War* (Basingstoke 2002) 69-88, alhier 85; Ismee Tates, *Oorlog voor onze gedachten*, 23-26 en 208-210.

¹¹ Philip Morgan, 'First World War and the challenge to democracy in Europe', 85.

¹² Maartje M. Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 225.

¹³ Maartje M. Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 251-254; Hubert P. Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 245-254.

macht kwam in 1922 maar dat de denkbeelden zich al langere tijd, ook in Nederland, al manifesteerde.¹⁴ Daarop volgde in Nederland slechts een zogenaamde 'kleine' crisis. Dit betekent dat er wel degelijk kritiek was op het functioneren van de democratie, maar dat niemand een daadwerkelijk goed alternatief had.¹⁵ Het model van de Jonge is daarna tot een soort dogma verheven. Zijn splitsing tussen de 'grote' crisis en de 'kleine' crisis is leidend gebleven in de Nederlandse historiografie. Dit is verwonderlijk omdat de Jonge zelf al stelde dat een strikte tweedeling niet bestond. Hoewel Nederlandse historici vanaf de jaren tachtig langzaam in begonnen te zien dat de Jonge gelijk had, bleven auteurs vasthouden aan de begrippen 'grote' crisis en 'kleine' crisis. Zij deden dit vooral omdat deze termen houvast boden.¹⁶

Pas recentelijk proberen historici los te komen van deze termen. Een belangrijke toevoeging op dit gebied is gedaan door de Nederlandse historicus Joris Gijsenbergh. In zijn werk *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* uit 2017 stelt hij dat de termen 'antidemocraten' en 'fascisten' geen compleet beeld schetsen; in het Interbellum was de term 'extremist' of de term 'extremisme' gangbaarder. Gijsenbergh verbreedt daarmee de discussie. Hij spreekt niet alleen over antidemocraten en vijanden van de democratie, maar ook over bewegingen die het begrip democratie op een andere manier invulden. Dit is voornamelijk omdat zelfs links- en rechts-extremisten zichzelf binnen de kaders van de democratie begaven. Zo werden ook fascistische partijen in het parlement gekozen.¹⁷ Op deze manier worden termen als 'kleine' crisis en 'grote' crisis door Gijsenbergh vermeden. Doordat democratie vanaf ongeveer 1917 het begrip geworden was waaraan de Nederlandse identiteit werd ontleend, en extremisten de Nederlandse identiteit niet wilden verwerpen, moesten ook zij zich positief tot de democratie verhouden. Gijsenbergh beschrijft extremistische groeperingen daarmee als onderdeel van het publieke debat. Hij toont tevens dat in de jaren 1917-1920 angst was voor revoluties in het algemeen en specifiek voor het rode gevaar, het communisme. Zeker na de revolutiepoging van 1918 bloeide de angst voor een communistische staatsgreep sterk op. Daarom richtte de regering in 1919 de Centrale Inlichtingendienst op en vergaderde zij in 1919 en 1920 maandelijks over het bolsjewiekengevaar. Het vermeende gevaar werd verder versterkt door journalisten. Zij spraken veelvuldig over revoluties en onrust. Deze angstcultuur had haar uitwerking op de bevolking. Zo meldden 40.000 reservisten zich aan voor de Bijzonder Vrijwillige Landstorm (BVL) dat zich inzette bij buitenlandse dreigingen en binnenlandse

¹⁴ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen 1968), 28-41.

¹⁵ Ruud Koole, 'Le culte de Pincompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel, in: Carla van Baalen e.a. (red.): *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Nijmegen 2009), 47-57, alhier 48-49.

¹⁶ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 19-20.

¹⁷ Ibidem, 10-16.

ordeverstoringen. Tevens waren er nog 100.000 lokale burgerwachtleden die de politie hielpen bij mogelijke ordeverstoringen.¹⁸ Het lijkt verwonderlijk dat de overheid die democratie en vrijheid juist beschermde, gebruik maakte van repressie, censuur en paramilitaire organisaties. Dit heeft echter te maken met hoe men in Nederland in die tijd precies aankeek tegen democratie.¹⁹

Zowel Gijsenbergh als De Jonge kijken niet naar vroege buitenlandse politieke experimenten en hun uitwerking op de Nederlandse samenleving. Gezien het belang dat in Nederland werd gehecht aan democratie, moeten deze ideeën en de bewegingen die zij ten uitvoer wilden brengen tot een reactie hebben geleid in Nederlandse media. Een dergelijke studie zou des te interessanter zijn omdat vergelijkbare studies wel zijn gedaan voor linkse, socialistische revoluties en regimes. Zo heeft bijvoorbeeld historicus en bestuurder Th.H.J. Stoelinga in zijn werk *Russische Revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers. Maart 1917-maart 1918* uit 1967 een analyse gemaakt hoe er in Nederland tegen de Russische Revolutie aan werd gekeken. Een ander werk dat de gevolgen van de Russische Revolutie voor Nederland beschrijft is *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* van historici R.L. Blom en T. Stelling uit 2004. Zij beschrijven hoe socialistische soldaten omgingen met de Russische Revolutie.²⁰ De gevolgen van de onrust in Duitsland zijn eveneens breed uitgemeten. Dit werd vooral gedaan omdat de onrust in Duitsland de revolutiepoging van Troelstra tot gevolg hadden. Daarom is het interessant om te analyseren hoe Nederlanders reageerden op een politiek experiment dat in Italië plaatsvond: de vrijstaat Fiume onder Gabriele D'Annunzio.

Ook in andere landen is vergelijkbaar onderzoek naar de receptie van Fiume niet gedaan. Hier lijkt een lacune te zitten. Dit terwijl Italië een voorbeeld is van een land dat sterk verdeeld was tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog. Een gedeelte wilde graag meevechten aan de zijde van de Triple Entente, terwijl de rest liever buiten het conflict bleef. De vrijstaat Fiume ontstond vanuit de ontevredenheid van een groep Italiaanse soldaten met de uitkomsten van het Verdrag van Versailles, nadat de Italianen besloten hadden mee te vechten. Om deze reden besloten zij de stad Fiume, die aan het koninkrijk Joegoslavië toe leek te komen, te bezetten. Zowel de Italiaanse regering als de onderhandelaren in Parijs kwamen toen in een moeilijke positie terecht; de vrijstaat wilde geannexeerd worden door Italië en hoewel de Italiaanse regering dit ook eigenlijk wilde doen, kon

¹⁸ Ibidem, 36-46.

¹⁹ Ibidem, 10-16.

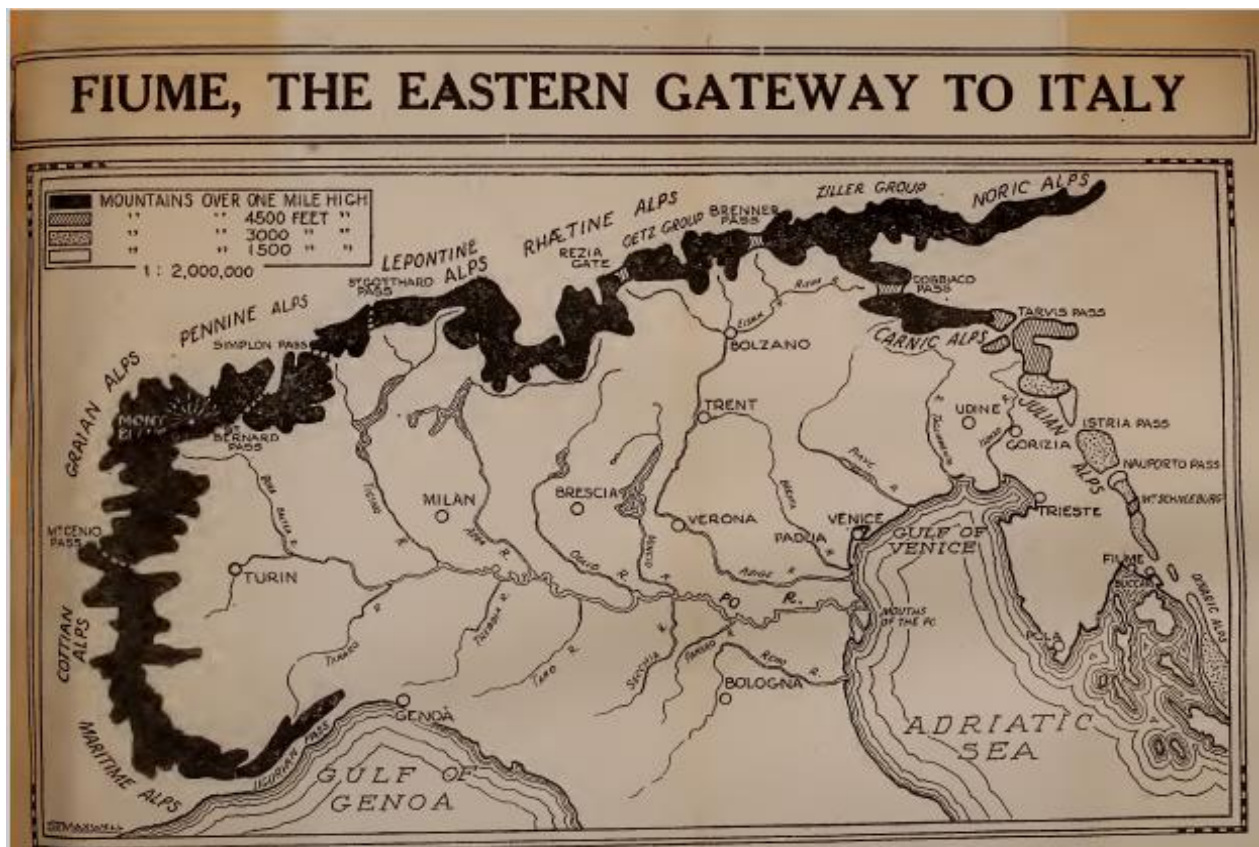
²⁰ Voor meer informatie zie: Th. H.J. Stoelinga, *Russische Revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers. Maart 1917-maart 1918* (Bussem 1967) en R.L. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004), 463-527.

het gezien de vredesonderhandelingen niet gerealiseerd worden. Daarom besloten de soldaten, onder leiding van de Dichter des Vaderlands van die tijd, Gabriele D'Annunzio, een onafhankelijke staat te stichten.²¹ Het is aannemelijk dat de coup ook aandacht kreeg in het Nederlandse publieke debat, omdat er angst heerste voor alles wat niet democratisch was. De vraag die in dit onderzoek gesteld wordt luidt dan ook: hoe werd in Nederlandse kranten aangekeken tegen de ontwikkeling van Fiume als politiek experiment in de periode 1919-1920?

²¹ Hans Ulrich Gumbrecht, 'I redentori della vittoria: On Fiume's Place in the Genealogy of Fascism', *Journal of Contemporary History* (31.2) 1996, 253-272, alhier 253-264.

Hoofdstuk 1: Historie van de stad Fiume en de vrijstaat Fiume

Om een goede analyse te kunnen bieden van de Nederlandse receptie op de vrijstaat Fiume, is het noodzakelijk om eerst de geschiedenis van de stad zelf bondig in kaart te brengen. Fiume, tegenwoordig bekend als Rijeka, is een stad gelegen aan de Adriatische zee. 'Fiume' en 'Rijeka' betekenen 'rivier' in respectievelijk het Italiaans en het Kroatisch. De stad kent een lange voorgeschiedenis, al sinds de neolithische tijd (ca. 6000 v.Chr.) is deze plek aan de Adriatische zee bewoond. Later werd het een Romeinse stad met de naam 'Flumen'.

Afbeelding 1: Kaart van Noord-Italië. Fiume bevindt zich uiterst rechts.

Vanaf 1530 werd Fiume door de aartshertog Ferdinand I erkend als een autonome stadsstaat en in 1752 werd het gebied ondergebracht bij Triest. In 1776 vaardigde keizerin Maria Theresa van Oostenrijk een decreet uit, waarbij de stad onderdeel werd van Kroatië. Aangezien de inwoners hier weinig voor voelden, ontstond er onrust. Als gevolg werd Fiume in 1779 wederom een onafhankelijke stadstaat, gelegen in Hongaars gebied. De stad bleef eigendom van Oostenrijk-Hongarije, totdat deze dubbelmonarchie ophield te bestaan in 1918.²² Op 30 oktober 1918 verklaarden de inwoners van Fiume dat zij zich bij Italië wilden voegen. Gezien de

²² Ernesto Grillo, *Fiume: The only possible solution* (Glasgow 1919), 3-4.

bevolkingssamenstelling leek dit ook voor de hand liggend omdat 26.000 van de ongeveer 45.000 inwoners van Fiume Italiaans waren.²³ Toch ontstond er een hevige discussie. Vooral de Verenigde Staten meenden dat Italië geen recht had op Fiume. Ten eerste viel het gebied niet binnen de afspraken van het Pact van Londen uit 1915. Vanwege dit verdrag had Italië meegevochten in de Eerste Wereldoorlog aan de kant van de geallieerden. Ten tweede wilden de Verenigde Staten dat Fiume de toegangshaven van het nieuwe koninkrijk van Servië, Kroatië en Slovenië werd. Op deze manier had ook dit land toegang tot de Adriatische en de Middellandse Zee.²⁴

De Mars op Fiume

De Italianen waren furieus over de beslissing om Fiume niet toe te kennen aan Italië. Al sinds het Risorgimento in de negentiende eeuw, de periode van de Italiaanse eenwording, speelde Fiume een rol in het nationale vertoog van Italië. Na de politieke totstandkoming van de Italiaanse staat in 1870 stelde de bekende Italiaanse staatsman Giuseppe Mazzini al dat de strijd nog niet voorbij was. Hij claimde dat ook Istrië, Trentino, Corsica en Nice onderdeel van Italië moesten zijn. Uit dit besef ontstond het irredentisme. Deze term verwees naar het deel van de Italiaanse natie dat zich nog buiten de Italiaanse staatsgrenzen bevond. Deze zogenaamde 'terra irredente' bestonden uit Trentino-Alto Adige, Istrië en Dalmatië, waarin Fiume ligt.²⁵ Het Pact van Londen in 1915 bood de Italiaanse regering de gelegenheid om gebiedsuitbreiding te realiseren. Het uiteindelijke verdrag kende aan Italië onder andere Trentino, Dalmatië, Triëst en gedeelten van Istrië toe. Nog belangrijker was echter dat expliciet werd vermeld dat Fiume *niet* onder deze gebieden viel; het behoorde toe aan het koninkrijk van Servië, Slovenië en Kroatië.²⁶

Tijdens de vredesonderhandelingen in Versailles besloot de Italiaanse regering om meer te eisen dan het verdrag omvatte. Zij deed dit voornamelijk omdat de Italiaanse bevolking niets wist van het Pact van Londen en meer gebied eiste vanwege de geleden verliezen. De Italiaanse regering voelde zich onder druk gezet door de interne onrust in het land.²⁷ De Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië gaven echter niet toe. Hierop namen de inwoners van Fiume het heft in eigen hand. In september 1919 verzamelde zich op initiatief van het Fiumiaanse *Consiglio Nazionale Italiano* en

²³ Henry I. Hazelton, *Fiume the superlatively Italian city*, (Chicago 1919), 16-17.

²⁴ 'Statement of President Wilson Regarding the Disposition of Fiume' (23 april 1919), geraadpleegd op 06-04-2017 via <https://archive.org/stream/jstor-2187559/2187559_djvu.txt>.

²⁵ Milou van Hout, 'In Fiume op zoek naar de natie: Fiume als historisch narratief en herinneringsplek van de Italiaanse natie' (Onuitgegeven masterscriptie, 2014), 26.

²⁶ Pact van Londen (Londen, 1915), 3 en 4.

²⁷ Giovanni Procacci, 'From Interventionism to Fascism, 1917-1919', *Journal of Contemporary History* 3:4 (1968), 153-176.

Italiaanse nationalisten een vrijwillig leger in Ronchi, een stad nabij Triest.²⁸ Het leger zocht alleen nog een leider en benaderde verscheidene Italiaanse nationalistes, onder wie Benito Mussolini. Uiteindelijk werd Gabriele D'Annunzio de legeraanvoerder. D'Annunzio was een bekende romancier en dichter. Toen in 1907 de dichter des vaderlands van Italië, Giosuè Carducci, overleed, was D'Annunzio zijn logische opvolger. Zijn oorlogsenthoustiasme diende als voedingsbodem voor Italiaanse inmenging in de Eerste Wereldoorlog. Hijzelf meldde zich ook aan als vrijwilliger en diende als piloot. Dit maakte hem ongekend populair in Italië.²⁹ Zoals allen in zijn leger, dat voornamelijk bestond uit *arditi*, was ook D'Annunzio ontevreden met de uitkomsten van de Eerste Wereldoorlog. Deze *arditi* waren de helden van de Eerste Wereldoorlog, wier strijd niet op had geleverd wat zij hadden gehoopt.³⁰

Op 12 september 1919 besloot het leger de mars op Fiume te ondernemen. Met ongeveer tweehonderd volgelingen vertrok het leger richting de stad. D'Annunzio zelf was zich ervan bewust dat het op een vijandige legermacht afging. Hij stelde in een korte toespraak dat hij bereid was te sterven.³¹ Zo ver zou het echter niet komen. Generaal Pittalunga gaf wel het bevel om D'Annunzio te doden, maar de soldaten weigerden simpelweg. De mars had veel weg van die van Napoleon van Elba tot Parijs in 1815 en de mars van Garibaldi in 1860, die met duizend man Sicilië veroverde. Op zijn weg vond D'Annunzio duizenden soldaten, maar geen durfde te vuren. Toen hij in Fiume aankwam was zijn leger vertienvoudigd.³² De groep werd met enorm veel enthousiasme begroet en kreeg meteen de macht over de stad in handen. Er werd besloten dat de regeringsstructuur in stand werd gehouden, maar dat D'Annunzio als een soort oppercommandant de leiding kreeg over de stad.³³ De Italiaanse regering durfde niet direct hard in te grijpen. Zij was bang dat een regelrechte actie tegen een van de meest populaire beroemdheden van Italië wel eens een algemene opstand tot gevolg kon hebben.

De Vrijstaat Fiume

Het resultaat van de mars was dat D'Annunzio gedurende veertien maanden de leider werd in Fiume. D'Annunzio stelde dat hij Fiume terug had gegeven aan de Italiaanse natie. De annexatie van de stad was voor de dichter slechts de start van een landelijke revolutie. Zijn echte plan was om met lokale opstanden als deze een algehele onrust te veroorzaken en deze vervolgens te gebruiken om ook op

²⁸ Milou van Hout, 'In Fiume op zoek naar de natie', 47.

²⁹ Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele D'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War* (Londen, 2013), 373-446.

³⁰ Milou van Hout, 'In Fiume op zoek naar de natie', 47.

³¹ Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele D'Annunzio*, 484-486.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, 490.

nationaal niveau de macht te grijpen. D'Annunzio beoogde een revolutie die moest leiden tot zowel nationale hervormingen als verdere annexaties van de 'terra irridente' aan de Adriatische kust.³⁴ Het enthousiasme van vele duizenden jeugdige soldaten, irredentisten en avonturiers duidde er op dat er iets stond te gebeuren. In de eerste tien dagen kwamen alleen al ruim 9000 soldaten naar de stad. Daarom voelde D'Annunzio zich op 23 september 1919 al genoodzaakt hen te verbieden om nog te komen; de stad kon deze vrijwilligers niet meer aan.³⁵ Eind oktober werd duidelijk dat de annexatie van Fiume geen gevolg had gekregen in de rest van het land. Ook annexeerde de Italiaanse regering Fiume niet. De stad zelf was niet machtig genoeg om één van beide doelen te realiseren maar vanwege de grote populariteit van D'Annunzio durfde niemand in te grijpen, al was het maar om van hem geen martelaar te maken. De geplande revolutie was feitelijk al mislukt.³⁶

D'Annunzio loste de problemen die de stad had op onconventionele wijze op. Hij hield zelf de moraal hoog; zo betoverde hij het publiek mede dankzij zijn symbolische en poëtische taal. Het was een rol waarvan hij zichtbaar genoot en die hem op het lijf was geschreven. Een bekend voorbeeld is zijn toespraak op 24 oktober 1919. Daarin creëerde hij de mythe van de verlorene stad. Hiermee speelde hij sterk in op het nationale sentiment dat Fiume opriep bij iedere Italiaan.³⁷ Juist vanwege deze retoriek zijn Mussolini en D'Annunzio in de historiografie vaak aan elkaar gekoppeld. Dit is echter slechts gedeeltelijk terecht. Hoewel het latere fascistische Italië van Mussolini niet leek op het Fiume van D'Annunzio, was Mussolini wel zijdelings betrokken bij Fiume. Nadat de Italiaanse regering besloot om Fiume economisch te blokkeren, schoot Mussolini Fiume te hulp. Niet alleen steunde hij de revolutie vanuit zijn krant *Il Popolo*, tevens riep hij op tot financiële donaties aan de stad.³⁸ Dergelijke financiële bijdragen waren echter niet genoeg. Daarom stelde D'Annunzio de *Uscocchi* in. Dit waren een soort piraten die op allerlei verschillende manieren voedsel, kleding en vele andere dingen roofden.³⁹

Cultureel gezien nam de stad al sinds het irredentisme een bijzondere plaats in. Het rechtssysteem was nog steeds Hongaars. Daarbinnen was het mogelijk om te scheiden, iets wat in Italië tot 1974 niet kon. Dit maakte dat de stad al snel bekend stond om haar losse moraal: scheidingen en affaires behoorden tot de orde van de dag.⁴⁰ Al deze verschillen maakten Fiume, in de

³⁴ Hans Ulrich Gumbrecht, 'I redentori della vittoria', 263-265.; Hughes-Hallett, *Gabriele D'Annunzio*, 494-495.

³⁵ Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele D'Annunzio*, 495-497.

³⁶ Hans Ulrich Gumbrecht, 'I redentori della vittoria', 266-267.

³⁷ Milou van Hout, 'In Fiume op zoek naar de natie', 49.

³⁸ Ibidem, 63.

³⁹ Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele D'Annunzio*, 504-505.

⁴⁰ Ibidem, 497.

woorden van de Italiaanse cultuurhistorica Claudia Salaris, een 'microkosmos van alle plezier'. Lokale kranten ageerden tegen de 'mythe van monogamie'. Tevens werd er hevig geëxperimenteerd met drugs en werd er positief aangekeken tegen homoseksualiteit.⁴¹ Ook werden er meerdere malen verkiezingen gehouden in Fiume.⁴² Geen van deze kenmerken duidt op het feit dat Fiume een voorloper zou zijn van het fascistische regime. Historica Milou van Hout stipt in haar scriptie al aan dat historici als Renzo De Felice met zijn werk *Carteggio D'Annunzio-Mussolini* en Micheal Ledeen met zijn *The First Duce* vast blijven zitten in een dergelijk patroon. Zij zoeken in Fiume vooral de oorsprong van het fascisme. Van Hout stelt echter dat fascistten zich de historiografie over Fiume toegeëigend hebben omdat het idee van revolutie en Fiume binnen de Italiaanse natie in de fascistische ideologie pasten.⁴³ De discrepantie tussen fascisme en het politieke experiment in Fiume wordt nog eens verduidelijkt wanneer de *Carta del Carnaro* wordt bestudeerd, de grondwet van Fiume. De *Carta del Carnaro* werd in september 1920 opgesteld door D'Annunzio en de Italiaanse syndicalist Alceste de Ambris. Het document bevat sterke invloeden van democratie, protofascisme, syndicalisme en anarchie. In de *Carta del Carnaro* wordt bijvoorbeeld gesteld dat er geen onderscheid bestaat tussen geslacht, ras, taal, klasse of religie. Tevens rept de grondwet over pensionen, uitkeringen en minimumlonen. Daarbij worden de economische belangen ondergebracht bij afvaardigingen van tien corporaties die als onafhankelijke entiteiten kunnen handelen. Ook spreekt de *Carta del Carnaro* over de mogelijkheid tot dictatorschap terwijl er tegelijkertijd een gratis universiteit was. Ten slotte wordt muziek tot een religieus instituut gerekend.⁴⁴

De ondergang van de vrijstaat

Uiteindelijk kwam er op internationaal niveau een oplossing voor de toekomst van Fiume met het Verdrag van Rapallo (1920). Deze overeenkomst tussen Italië en het koninkrijk van de Serven, Kroaten en Slovenen deelde de grenzen anders op met als gevolg dat Fiume een vrijstaat werd.⁴⁵ Hoewel D'Annunzio het voor elkaar kreeg dat Fiume uit buitenlandse handen bleef, weigerde hij het verdrag te erkennen. Hijzelf diende namelijk de stad verlaten. Als reactie op het verdrag besloot hij Italië de oorlog te verklaren. De stad kon deze oorlog niet winnen. Op 24 december bombardeerde het Italiaanse leger Fiume en op 28 december 1920 stemde d'Annunzio in om de stad te verlaten en erkende Fiume officieel het verdrag van Rapallo.⁴⁶

⁴¹ Paolo Laconi, 'De Summer of Love in vrijstaat Fiume', *Historisch Nieuwsblad* geraadpleegd op 19-04-2017 via <<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26101/de-summer-of-love-in-vrijstaat-fiume.html>>.

⁴² Voorbeelden zijn de volksreferenda van 24 oktober van 17 december 1919

⁴³ Milou van Hout, 'Op zoek naar de natie', 55 en 65.

⁴⁴ 'Carta Del Carnaro', *REAKT*, geraadpleegd op 19-04-2017 via <http://www.reakt.org/fiume/charter_of_carnaro.html>.

⁴⁵ J.S. Reeves, 'The Treaty of Rapallo', *The American Journal of International Law* 15:2 (1921), 252-255.

⁴⁶ Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele d'Annunzio*, 562- 568.

Met D'Annunzio's vertrek kwam er een einde aan veertien onrustige maanden. Veertien maanden die niet in één regeringsvorm te duiden zijn. Zoals dit hoofdstuk aantoont kan Fiume het beste gezien worden als een politiek experiment. De internationale pers besteedde dan ook veel aandacht aan wat er in Fiume gebeurde. Het is bijzonder interessant om naar Nederlandse kranten te kijken vanwege de unieke positie van Nederland in de Eerste Wereldoorlog. De specifieke context van identiteitsvorming aan democratie en de neutraliteit geven Nederland een andere manier van kijken dan de oorlogslanden. De vraag is ook hoe Nederlanders, wier regeringsvorm nagenoeg onveranderd was gebleven, tegen politieke experimenten als Fiume aankeken.

Hoofdstuk 2: Analyse De Telegraaf

De Telegraaf behoorde van oudsher niet tot een zuil. Hiermee was zij één van de weinige kranten die geen kleur bekende. Toch had de krant wel degelijk een rechtse politieke oriëntatie waarbij zij dan weer geen banden had met een politieke partij.⁴⁷ *De Telegraaf* had in 1919 en 1920 ongeveer 35.000 abonnees, hierin is de losse verkoop van de krant niet meegerekend.⁴⁸ Gezien de negatieve manier waarop rechts en conservatief Nederland tegenover revolutionaire ideeën aankeken, zou een afwijzende houding ten aanzien van Fiume in de lijn der verwachting liggen.⁴⁹ Het eerste belangrijke artikel dat zich bezighield met Fiume was ook direct een scherpe veroordeling van vooral D'Annunzio. Een van de eerste zinnen luidde:

*'Zijn bruischende geest neemt steeds zulk een vlucht, zijn gloeiend dichterhart klopt steeds zo onstuimig dat sinds jaren reeds de woorden hem niet voldoende zijn om zijn lied te zingen: hij wil zingen in daden.'*⁵⁰

De auteur schilderde hem af als iemand die plagiaat pleegt op Garibaldi, D'Annunzio's grote held. In hetzelfde stuk werd duidelijk kant gekozen voor Nitti, de premier van Italië.

*'Hij, de dichter, is opgetrokken tegen de hoge idealen, waarvoor zijn volk vijfhonderdduizend zonen heeft geofferd en Nitti, de staatsman, die verantwoordelijk is voor het lot der natie heeft gemakkelijk de verleiding weerstaan, welke een minder krachtig minister een oogenblik beschonken had kunnen maken.'*⁵¹

In deze eerste periode schonk *De Telegraaf* veel aandacht aan alles wat er in Fiume gebeurde. Daarbij probeerde de krant zo dicht mogelijk bij de feiten te blijven.⁵² Dit is goed te zien aan de bronnen die de krant benutte; dit waren zowel Italiaanse als Joegoslavische bronnen. De Joegoslavische bronnen wierpen een andere blik op de kwestie, en benadrukten vooral het internationale karakter en niet het Italiaans chauvinisme.⁵³ In oktober 1919 verschoof de aandacht van wat er in Fiume gebeurde, naar de gevolgen in de toekomst. Zo dreigde Zara, een andere stad aan de Adriatische kust, hetzelfde lot als Fiume te ondergaan en zou de Fiume-kwestie een rol gaan

⁴⁷ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990), 52 en 75.

⁴⁸ Mariëtte Wolf, *Het geheim van de Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009), 170.

⁴⁹ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 40-42.

⁵⁰ 'Een dichterlijke vrijheid van D'Annunzio', *De Telegraaf* (16 september 1919).

⁵¹ Ibidem.

⁵² Voorbeelden zijn: 'Het Fiume-incident', *De Telegraaf* (17 september 1919); 'Het gebeurde te Fiume', *De Telegraaf*, (25 september 1919).

⁵³ 'D'Annunzio's plannen sinds juli bekend', *De Telegraaf* (27 september 1919).

spelen bij de Italiaanse verkiezingen, die in november 1919 plaats vonden.⁵⁴ Hierbij gaf *De Telegraaf* haar eigen mening en stelde zij dat het internationaliseren van Fiume de beste oplossing zou zijn.⁵⁵ Dergelijke opinieartikelen waren echter incidenteel.⁵⁶ Opmerkelijk is een stuk dat over de expeditie naar Zara ging. Hierin stelde de krant dat:

'Het nieuwe avontuur van D'Annunzio wordt thans unaniem door de pers en de openbare meening veroordeeld'.⁵⁷

Deze uitspraken zijn op zijn minst opvallend, omdat D'Annunzio veel steun genoot binnen Italië.⁵⁸ Op 26 november 1919 besloot *De Telegraaf* een hele pagina te wijden aan D'Annunzio. Hierin werd op satirische wijze de opvoeding en ideeën van D'Annunzio weergegeven. Er werd gesteld dat Pescara, waar hij geboren is, debet was aan zijn denkwijze:

'Dalmatië was zijn land en het was er mee verbonden door zijn zee: de Adriatische zee. Zoo lang het onder vreemde heerschers zuchtte, was de harmonie verstoord die voor D'Annunzio identiek met het vaderland was.'⁵⁹

De Telegraaf koos in deze periode duidelijk kant van de Amerikaanse president Wilson. Hij werd omschreven als een dichter van een andere orde, niet een van emotie maar van zelfbeschikking. In lijn met deze negatieve berichtgeving werd er gesproken over rebellen.⁶⁰ Dezelfde negativiteit was te zien toen er op 17 december een oplossing leek te zijn voor de Fiume-kwestie:

'Bovenstaand bericht heeft bevestiging nodig, eer we er geloof aan kunnen hechten. Het zou immers niet meer of minder beteekenen dan een oplossing der Fiume-kwestie in den geest van het meest extremistische Italiaanse nationalisme.'⁶¹

Democratische elementen, die Fiume ook kende, werden in de artikelen van *De Telegraaf* niet benoemd. Dit lijkt, gezien het belang dat zij hechtte aan democratie, nogal onlogisch.⁶² De verklaring hiervoor lijkt dat men hier simpelweg niet in geïnteresseerd was. Fiume was een rebellie

⁵⁴ 'De politieke toestand te Italië', *De Telegraaf* (8 oktober 1919).

⁵⁵ 'Een stem uit Fiume', *De Telegraaf* (9 oktober 1919).

⁵⁶ 'Servië en Fiume', *De Telegraaf* (5 november 1919); 'D'Annunzio te Zara', *De Telegraaf* (17 november 1919); 'De nieuwe raad van Fiume', *De Telegraaf* (20 november 1919).

⁵⁷ 'De raid op Zara', *De Telegraaf* (24 november 1919).

⁵⁸ Giovanna Procacci, 'From Interventionism to Fascism', 170.

⁵⁹ 'Het hart van D'Annunzio', *De Telegraaf* (26 november 1919).

⁶⁰ 'De Fiume-kwestie', *De Telegraaf* (9 december 1919).

⁶¹ 'Een oplossing in Italiaanse geest', *De Telegraaf* (17 december 1919).

⁶² Voorbeelden zijn: 'Fiume tegen D'Annunzio', *De Telegraaf* (23 december 1919); 'Verklaringen van Nitti en Scialoja', *De Telegraaf* (2 januari 1920).

en D'Annunzio werd steeds meer als dictator afgeschilderd. Hierin paste geen democratisch vertoog. Fiume diende als dictatuur gekenmerkt te worden, waarmee het als een negatieve gebeurtenis werd neergezet. Op 30 januari 1920 ging *De Telegraaf* hier verder op in. In 'D'Annunzio ontvoert een generaal', is er sprake van de 'dichterlijke vrijheid' van de dictator D'Annunzio.⁶³ Langzaam hield het geduld van de krant kennelijk op:

*'We hebben eens een renpaard gezien dat schitterend had gewonnen in een wedren met hindernissen en toen het daarna werd afgestapt, uitgleed over een sinaasappelschilletje en een poot brak. Zullen de overwinnaars van Europa [de entente] permitteren dat Fiume zo'n schilletje voor hen wordt! Het is onaannemelijk, maar het wordt dan toch hoog tijd, dat men het weglaat vegen.'*⁶⁴

Eind maart 1920 zinspeelde de krant dan ook op het einde van D'Annunzio. De dictator was zijn steun verloren en de bevolking van Fiume wilde graag van hem af.⁶⁵ Opvallend is dat *De Telegraaf* van april tot augustus nauwelijks aandacht besteedde aan Fiume. De interesse werd echter weer aangewakkerd op het moment dat D'Annunzio Fiume een onafhankelijke staat verklaarde in september 1920. Toen op 12 november 1920 het verdrag van Rapallo werd gesloten, in principe een overwinning voor D'Annunzio, weigerde de krant dat te erkennen. In plaats daarvan stelt zij dat de overeenkomst te danken was aan de buitenlandpolitiek van de Italiaanse premiers Nitti en Giolitti. Over D'Annunzio wordt alleen gezegd dat zijn annexatie niet werd geapprecieerd en alles op deze manier alleen maar gecompliceerd had.⁶⁶ Nadat Fiume het verdrag verwierp, sprak *De Telegraaf* direct de verwachting uit dat Italië deze keer wel met een ijzeren vuist in zou grijpen.⁶⁷ Op 25 november werd er in een column keihard afgerekend met zowel D'Annunzio als het irredentisme:

*'Nu begint hij [D'Annunzio] steeds meer op een kwajongen te lijken die zijn zin heeft gekregen, en nu lastig wordt, omdat hij steeds meer verlangd.' 'Zal hij, de straten van New York gaan annexeren, omdat daar eene meerderheid van Italianen woont? Wie zal het zeggen, hij is van eene onuitputtelijke vindingrijkheid.'*⁶⁸

Tevens vond de auteur het schandalig dat de Volkerenbond niet op een juiste manier gebruikt werd en bagatelliseerde hij het belang van Fiume:

⁶³ 'D'Annunzio ontvoert een generaal', *De Telegraaf* (31 januari 1920).

⁶⁴ 'Fiume', *De Telegraaf* (19 maart 1920).

⁶⁵ 'D'Annunzio's populariteit aan het tanen', *De Telegraaf* (27 maart 1920).

⁶⁶ 'De nieuwe grensregeling', *De Telegraaf* (13 november 1920).

⁶⁷ 'D'Annunzio opnieuw in actie', *De Telegraaf* (16 november 1920).

⁶⁸ 'D'Annunziade en strategitis [sic]', *De Telegraaf* (25 november 1920).

*'Maar met dat al, hoe onverkwikkelijk is dit gezeur over een strategische rots in de zee. Heeft men dan heusch niets beters te doen?'*⁶⁹

Zo vurig als deze columns, zo ingetogen sprak men over het einde van D'Annunzio. De stad werd met kerst 1920 gebombardeerd en voor het nieuwe jaar was het regime voorbij. Nog eenmaal rekende men af met 'het D'Annunziaansche melodrama.' Ter afsluiting kwam de krant nog met een dagboek over de gebeurtenissen waarmee haar verslaggeving over het Fiume van D'Annunzio ten einde kwam.⁷⁰

Zoals uit bovenstaande analyse is gebleken, heeft *De Telegraaf* zich vooral gericht op het politieke aspect. Zij hield zich druk bezig met de manier waarop D'Annunzio zich politiek en militair gedroeg. Volgens de krant was Fiume echter nooit gevaarlijk voor Nederland, het was een strikt buitenlandse diplomatieke kwestie. Slechts op enkele momenten spreekt er uit de artikelen angst voor wat er in Fiume gebeurde. Zo werd het genoemd als mogelijk breekpunt tussen de entente en werd er gerept over een Belgische D'Annunzio.⁷¹ Daarnaast valt op dat men nauwelijks over de economische of culturele aangelegenheden van de stad sprak. Een uitzondering hierop was 30 januari 1920, waar de kaping van een schip als de economie van Fiume werd omschreven.⁷² Dit lijkt echter meer gedaan om het schandaal van de kaping te laten zien, dan om daadwerkelijk de economie van Fiume te analyseren. Ook aan de *Carta del Carnaro* werd voorbij gegaan. Slechts eenmaal werd er melding gemaakt van de regering en de grondwet.⁷³ Gezien het revolutionaire karakter van deze grondwet is dat onverwacht. De verklaring hiervoor is dat *De Telegraaf* niet alleen angst kende voor communistische regimes maar tevens voor ieder ander politiek experiment. Dit sluit aan bij de angstcultuur die conservatieven en confessionelen in deze jaren zo benadrukten.⁷⁴ Alles wat de democratie en de staatsmacht dreigde te ondermijnen diende als gevaarlijk beschouwd te worden. Hoewel Fiume niet communistisch was, was het wel degelijk een aanval op de eenheid en de macht van de staat. Vanwege de het belang dat aan de democratie gehecht werd, zag *De Telegraaf* alleen nog maar de negatieve aspecten; Fiume diende als een negatief experiment beschouwd te worden.

⁶⁹ 'D'Annunziade en strategitis [sic], *De Telegraaf* (25 november 1920).

⁷⁰ 'De operatie tegen D'Annunzio begonnen', *De Telegraaf* (24 december 1920); 'Het einde van D'Annunziade', *De Telegraaf* (31 december 1920); 'Kerstmis te Fiume', *De Telegraaf* (7 januari 1921); 'Romeinse causerieën', *De Telegraaf* (7 januari 1921).

⁷¹ 'Het pijnlijke uitstel', *De Telegraaf* (1 december 1919); 'Een wedstrijd in zotheid', *De Telegraaf* (30 september 1919).

⁷² 'Hoe D'Annunzio zijn bewind in stand houdt', *De Telegraaf* (30 januari 1920).

⁷³ 'De voorloopige regering van Fiume', *De Telegraaf* (28 september 1920).

⁷⁴ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 40-42.

Hoofdstuk 3: Analyse De Tijd

De Tijd was een van oorsprong katholieke krant, die voor het eerst werd uitgebracht in 1845. Zij richtte zich bijna uitsluitend op katholieken van hoge welstand waarbij de exacte oplage in 1919 en 1920 onbekend is. Bovendien stond zij bekend als conservatief en behoudend Rooms-Katholiek.⁷⁵ Conservatieven en confessionelen hadden in 1919 en 1920 een grote angst voor iedere vorm van revolutie, in het bijzonder het socialisme. Vanuit de Kerk, de Tweede Kamer en de pers werd dan ook een continue angst verspreid voor het revolutionaire gevaar.⁷⁶ *De Tijd* was hiervan een exponent. Dit werd direct duidelijk op 15 september 1919, de eerste keer dat zij over Fiume berichtte:

*'De regeering heeft de krachtigste maatregelen uitgevaardigd om de beweging onmiddellijk te stuiten en om na te gaan wie er verantwoordelijk is voor een zoo onbezonnen en schandelijke daad.'*⁷⁷

Dergelijke bewoordingen herhaalde zij op 16 september 1919 nogmaals.⁷⁸ Dit citaat maakt direct duidelijk hoe *De Tijd* tegen de gebeurtenissen in Fiume aankeek. Het was een schandelijke daad, die door de regering niet hard genoeg bestraft kon worden. Daarnaast werd D'Annunzio omschreven als een 'eierzuchtig heethoofd' en de soldaten in Fiume als 'opstandelingen'.⁷⁹ Ook werd het geheel van gebeurtenissen omschreven als een avontuur en de staatsvorm van Fiume als een dictatuur. Er heerste dus duidelijk angst, terwijl men nog niet wist wat er precies gebeurd was. *De Tijd* veroordeelde een avontuur als Fiume ook direct als een daad die tegengesteld was aan alles dat verbonden was aan vaderlandsliefde. Zo stelde de krant dat D'Annunzio op zoek was naar oorlog en daarmee een dwaasheid beging. Voor deze misdaad zou hij de rest van zijn leven 'god om vergiffenis moeten vragen'.⁸⁰

⁷⁵ Ton Crijnen, Review Een seculiere orkaan blies De Tijd omver, *Trouw* geraadpleegd op 24-05-2017 via <<https://www.trouw.nl/cultuur/een-seculiere-orkaan-blies-de-tijd-omver~a35c444e/>>.

⁷⁶ Joris Gijsenbergh, *Democratie en Gezag*, 39-41.

⁷⁷ 'Fiume', *De Tijd* (15 september 1919).

⁷⁸ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (16 september 1919) : 'Thans is hij, die met den ouden Horatius de meening schijnt te zijn toegedaan, dat aan dichters alles, ook zelfs 'n staatsgreep, geoorloofd is, de held van Fiume, de dictator aldaar, de redder van dit gedeelte van het "onverlost Italië". Maar voor hoelang? Minister-president Nitti heeft d'Annunzio en zijn daad gisteren in de Italiaansche Kamer op de meest besliste en scherpe wijze verloochend en afgekeurd als een daad van tuchteloosheid, een avontuurlijke expeditie, het tegendeel van vaderlandsliefde.'

⁷⁹ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (17 september 1919); 'Het optreden van D'Annunzio', *De Tijd* (18 september 1919).

⁸⁰ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (30 september 1919).

Een opvallend artikel werd vervolgens gepubliceerd op 3 oktober 1919. Niet alleen werd hierin het ontstaan van Italië verklaard als rebellie tegen de paus en als werk van de vrijmetselaars, ook D'Annunzio werd hiermee verbonden:

*'Het Italiaansche Groot-Oosten heeft instemming betuigd met de vermeestering van Fiume door d'Annunzio. De oude geschiedenis herhaalt zich. Achter de 'vrijmaking' van Italië, van den tijd van Koning Karel Albert [koning van Sardinië van 1831-1849 en leider van de eerste Italiaanse onafhankelijkheidsoorlog] af, heeft, altijd de vrijmetselarij gestaan, '(...) 'Dit alles ware wellicht eerst ten volle op te helderen, indien een juist inzicht vergund word [sic] in het optreden der vrijmetselarij. Het is wel gemakkelijk, alle schuld op den Duitschen keizer te schuiven, maar de vraag blijft, of hij niet meer slachtoffer dan dader was, en of hij naast dat zijne niet ook over andere verantwoordelijkheid de vierschaar behoorde te worden gespannen.'*⁸¹

Dergelijk samenzweringsdenken is opvallend. Het hele artikel is gebaseerd op speculatie en lijkt bedoeld om angst te zaaien onder de Nederlandse katholieken. Italianen en Fiume staan onder invloed van de vrijmetselarij en worden daarmee gepresenteerd als het absolute kwaad. Hoewel er nergens een indicatie is dat dergelijke standpunten op waarheid berusten, lijken de feiten niet belangrijk te zijn.

De Tijd bleef vasthouden aan haar negatieve standpunt. Zo mislukten de onderhandelingen tussen generaal Badoglio en D'Annunzio omdat met een 'fantast en geestdrijver' niet te praten viel.⁸² De krant verloor ook haar vertrouwen in de Italiaanse regering en stelde dat D'Annunzio en Italië vereenzelvigd konden worden. Tegelijkertijd werden de verkiezingen van Fiume gebagatelliseerd:

*'Hij had er nog kunnen bijvoegen: 'En dat ik bij de verkiezingen voor den gemeenteraad hier in Fiume ieder, van wie ik te weten kom, dat hij tegen -mijn kandidatenlijst durft stemmen, zal treffen met de doodstraf.' Die bedreiging is door d'Annunzio inderdaad gedaan.'*⁸³

Eigen standpunt en waarheid worden hier in twee zinnen aan elkaar gekoppeld. Op dezelfde datum werd een hele lezing over D'Annunzio gepubliceerd. Diens religieuze positie en werken werden uitgebreid besproken. Vooral over zijn positie in de kerk was de schrijver, Dr. Al. Slijper, zeer duidelijk:

⁸¹ 'De vrijmetselarij en de oorlog', *De Tijd* (3 oktober 1919).

⁸² 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 oktober 1919).

⁸³ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (31 oktober 1919).

*'Toch heeft die Kerk hem laten voelen, dat zij bestond, en ook voor hem bestond. Laat, heel laat, ongeloofelijk laat heeft zij de meeste, ja bijna alle zijner boeken op den Index geplaatst.'*⁸⁴

Religieuze overwegingen gingen een grotere rol spelen vanaf november 1919. De katholieken waren 'vertegenwoordigers-bij-uitstek der beginselen van orde en gezag' juist op een moment dat Italië in bolsjewisme dreigt te vervallen.⁸⁵ De socialisten, de Italiaanse regering en D'Annunzio waren het immers eens over verlenging van de oorlog en inname van de Adriatische kust.⁸⁶ *De Tijd* besloot in 1919 stukken te publiceren over de illegiteit van Fiume, waarin werd gesteld dat Italië de stad af zou moeten staan. Fiume mocht de entente niet uit elkaar drijven.⁸⁷

De Tijd liet in 1920 zien dat de Fiume-kwestie haar uniciteit verloor; zij werd nu in het internationale kader geplaatst. Zo werd de kwestie tegelijk besproken met bijvoorbeeld de nationaal links georiënteerde politieke partij Sinn Féin in Ierland. Tegelijkertijd begonnen andere kwesties zoals de opmars van het bolsjewisme belangrijker te worden voor de Entente.⁸⁸ *De Tijd* geloofde sterk in de macht van de entente om de kwestie op te lossen. Tevens leek de krant genoeg te hebben gehad van de Adriatische Kwestie. Zo stelde de krant op 16 februari 1920:

*'Er hebben over de oplossing van die eindeloze Adriatische quaestie reeds zooveel geruchten geloopt, dat dit nieuwe er nog wel bij kan, aan een boom zóó vol geladen.'*⁸⁹

In de maanden januari en februari 1920 hield *De Tijd* zich ook nauwelijks bezig met D'Annunzio en Fiume. Eind maart veranderde dit. Een feestdag ten ere van D'Annunzio noopte de krant om op te merken: 'dromen kan mooi zijn, maar is bedrog'.⁹⁰ Op 8 april 1920 stelde de krant dat Nitti, de toenmalige premier van Italië, uiteindelijk toch iets zou moeten doen aan D'Annunzio's bespottelijke tyrannetjes-spel.⁹¹ Dergelijke berichtgeving bereikte een hoogtepunt op 20 mei 1920.⁹²

⁸⁴ Al. Slijper A.J., 'Gabriele D'Annunzio', *De Tijd* (31 oktober 1919); De Index is een lijst met verboden boeken welke katholieken niet mochten lezen vanwege de verwerpelijkheid van de inhoud.

⁸⁵ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (29 november 1919).

⁸⁶ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (25 november 1919).

⁸⁷ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (30 december 1919); 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 december 1919).

⁸⁸ Voorbeelden hiervan zijn te vinden in: 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 januari 1920);

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (29 januari 1920).

⁸⁹ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (16 februari 1920).

⁹⁰ 'D'Annunziade', *De Tijd* (24 maart 1920).

⁹¹ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (8 april 1920).

⁹² 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (20 mei 1920) : 'Begint de interimaire regeering de heerschappij van d'Annunzio te Fiume blijkbaar moede te worden en staat zij op het punt troepen naar deze stad te zenden, ten einde de bevolking op haar hulpgeroep te verlossen uit de tyrannie van den dictator. We weten op dit oogenblik omtrent de gezindheid van de meerderheid des Italiaanschen volks tegenover d'Annunzio te weinig af, om het

Omdat dit einde nog niet bleek te komen, begon *De Tijd* een gevaar te zien voor Italië. Zo werd gesteld dat het nationalisme van Fiume even gevaarlijk was als het communisme en socialisme.⁹³ Uiteindelijk kwam *De Tijd* terug op dit standpunt. Hoewel de dichter-staatsman-dictator uit Fiume verdreven diende te worden, was eenheid tegen het bolsjewisme uiteindelijk toch belangrijker.⁹⁴

Het Verdrag van Rapallo, dat een einde leek te maken aan de Fiume-kwestie, werd echter niet met veel enthousiasme ontvangen. Pas een week na het sluiten van het verdrag besteedde *De Tijd* er aandacht aan en noemde zij het slechts de juiste oplossing.⁹⁵ Ook in december 1920 bleef de krant relatief terughoudend. Op 4 december schreef de krant dat het regime van D'Annunzio heerste dankzij het gewelddadig onderdrukken van tegenstanders.⁹⁶ Van gelijke strekking is het bericht op 10 december 1920, waarin D'Annunzio de aandacht op zich vestigde met '*de laatste mallo [sic] streken van een verwaanden dichter*'.⁹⁷ Toen op 24 december 1920 de gevechten uitbraken, wist de krant niet exact wat er gebeurde. Het moge geen verbazing wekken dat *De Tijd* zeer tevreden was met de uitkomst van de gevechten in Fiume en het einde van D'Annunzio. Op 31 december 1920 greep de krant echter nog eenmaal haar kans om haar mening te ventileren. Hoewel het einde van D'Annunzio zich aankondigde, heerste er bij *De Tijd* wel degelijk opluchting dat het gebeurd was:

*'De illustere Don Quichot II, Gabriele d'Annunzio, per vliegtuig op de vlucht! Zoo is het, niet verrassende, einde van de Fiumaansche tragedie-comedie!'*⁹⁸

De analyse van *De Tijd* heeft laten zien dat de krant iedere mogelijkheid heeft aangepakt om Fiume negatief af te schilderen. Of het nu ging om de bezetting zelf, het leven in de stad of haar leider; de krant deed er alles aan om haar lezers te overtuigen van de kwalijke eigenschappen. *De Tijd* gebruikte het ontbreken van religiositeit bij D'Annunzio en zelfs de vrijmetselarij om haar lezers bang te maken voor Italië en Fiume. Ten slotte schaarde zij Fiume als even gevaarlijk als het communisme. Dit is gezien de grote angst voor het communisme een interessante bewering. Hoewel Fiume niet communistisch was, zagen zij een opstand in Fiume als even groot gevaar voor het ontwrichten van de samenleving. De feiten waren voor de krant ondergeschikt aan haar eigen visie. De negatieve visie die de krant ventileerde kan worden verklaard vanuit haar confessionele en conservatieve positie en de angstcultuur die onder deze groeperingen heersten. *De Tijd* heeft zelfs

resultaat van een tegen den aan groothedswaanzin en machtswellust lijdenden dichter ondernomen expeditie bij benadering te kunnen voorspellen. Maar alles te zaam genomen lijkt het toch wel, dat de gloriester van den dichter danig verbleekt is en het met zijn rijk ten einde loopt'.

⁹³ 'Schietpartijen te Rome', *De Tijd* (29 mei 1920).

⁹⁴ 'Buitenland: algemeen overzicht' *De Tijd*, (24 juli 1920).

⁹⁵ 'Italië en Jugo Slavië [sic]', *De Tijd* (20 november 1920).

⁹⁶ 'Fiume en D'Annunzio', *De Tijd* (4 december 1920).

⁹⁷ 'De laatste streken van D'Annunzio', *De Tijd* (10 december 1920).

⁹⁸ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (31 december 1920).

laten zien een katalysator te zijn in het verspreiden van deze angst. Groeperingen als de tempeliers die niets met Fiume te maken hadden, maar waar wel angst voor heerste, werden aan Fiume verbonden. Op deze manier werden D'Annunzio en de zijnen nog schimmiger en gevaarlijker. De krant geloofde in een sterk gezag en in openbare orde. Aangezien Fiume niet voldeed aan deze visie, keerde de krant zich hiertegen. De opstand in Fiume was voor haar een daad tegen de democratie en de overheid en daardoor pertinent kwalijk. De wandaden die *De Tijd* in Fiume zag, waren ten slotte een misdaad tegen de katholieke moraal, waar de krant haar lezers graag op attendeerde.

Hoofdstuk 4: Analyse Algemeen Handelsblad

Het *Algemeen Handelsblad* was van oorsprong een liberale krant. Waar er bij veel andere kranten een verbintenis was met de zuil, lag dit bij het *Algemeen Handelsblad* anders: de krant was ouder dan de liberale zuil. Zij poogde een algemene krant voor de middenklasse te zijn en pakte daarom uit met sensatie, controverses en amusement.⁹⁹ Exacte oplagecijfers zijn niet bekend, maar in 1916 bedroeg deze ongeveer 30.000. Gezien de opmars waar de pers zich in de jaren 1914-1920 bevond, zal de oplage in 1920 ongeveer 40.000 tot 50.000 zijn geweest.¹⁰⁰ In zijn dissertatie maakt Joris Gijsenbergh duidelijk dat de angstcultuur onder liberalen van een andere orde was dan van de conservatieven en de confessionelen. De liberalen zagen het gevaar van de massa en het socialisme wel, maar konden hier met spot mee omgaan.¹⁰¹ Deze gematigdere opvatting van het *Algemeen Handelsblad* is direct te zien op 15 september 1919. Sterker nog, de krant vond de situatie in Fiume vooral een avontuur.¹⁰²

De krant koppelde de negentiende-eeuwse Italiaanse eenheidsstrijder Garibaldi en D'Annunzio aan elkaar en stelde dat D'Annunzio een even grote held had kunnen worden, mits president Wilson dit toe zou hebben gestaan. Zij dacht dat hetzelfde zou gebeuren als bij Garibaldi, die met hulp van de Italiaanse koning het land had weten te verenigen.¹⁰³ Het *Algemeen Handelsblad* zag een koppeling tussen de Risorgimento en Fiume. Op 26 september 1919 publiceerde het *Algemeen Handelsblad* een column met een verassende strekking:

*'Het gebeuren deze dagen dan, is voor mij de 'coup' van D'Annunzio. Ik vind het heerlijk dol. Fiume of de dood, daar bonst je hart bij.' ... 'Dat D'Annunzio waanzinnig is, is ook niet waar. Verbeelding brengt geen waanzin voort, de rede wel. Dichters worden niet waanzinnig, alleen journalisten, schaakspelers en kellners [sic].'*¹⁰⁴

Dat de krant een dergelijke column publiceerde zegt iets over de liberale manier van kijken naar zowel haar lezers, als Fiume. In zowel *De Telegraaf* als *De Tijd* is een dergelijk stuk nooit geplaatst. Het *Algemeen Handelsblad* zag D'Annunzio aan de winnende kant van het conflict. Zij stelde dat het een moeilijk verhaal voor de regering werd om troepen te vinden die 'de door geheel

⁹⁹ Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012), 42-49.

¹⁰⁰ Nienke Geudeker, (Onuitgegeven masterscriptie, 2004), 3.

¹⁰¹ Joris Gijsenbergh, *Democratie en Gezag*, 36-37.

¹⁰² 'Fiume of de dood', *Algemeen Handelsblad* (15 september 1919).

¹⁰³ 'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1919).

¹⁰⁴ 'Onder de streep: Wat zij ervan denkt', *Algemeen Handelsblad* (26 september 1919).

Italië vergode volksheld D'Annunzio' aan zouden willen vallen.¹⁰⁵ De krant zag ook de problemen voor Italië zelf en begreep daarbij de tweestrijd waarin het land zich bevond. Niet terugslaan betekende zwak zijn en de entente tegen zich krijgen, terwijl D'Annunzio aanvallen een burgeroorlog zou betekenen.¹⁰⁶ Het *Algemeen Handelsblad* koos, zij het enigszins schoorvoetend de kant van D'Annunzio:

*'Het fatale is, dat de consequentie, welke d'Annunzio in zake de quaestie van Fiume getrokken heeft, werkelijk de meest logische moet worden geacht. De stad wordt hoofdzakelijk bewoond door Italianen, de haven is voor het Joego-Slavische rijk onontbeerlijk.'*¹⁰⁷

Het zelfbeschikkingsrecht lijkt essentieel voor het *Algemeen Handelsblad*.¹⁰⁸ Fiume was hoofdzakelijk Italiaans en wilde bij Italië horen. Daarom was Fiume bij Italië laten horen de meest logische conclusie. De Verenigde Staten weigerden hier echter aan toe te geven omdat dit onrust zou veroorzaken in onder andere Griekenland, Roemenië en Duitsland. Deze landen hadden immers vergelijkbare brandhaarden.¹⁰⁹

Vanaf oktober 1919 nam de interesse af omdat er een impasse was opgetreden. De burgeroorlog bleef uit en de opstand van D'Annunzio kreeg geen vervolg. Het *Algemeen Handelsblad* verwoordde dat als volgt:

*'Nu de Fiumesche geschiedenis wel met een sisser zal aflopen, zit d'Annunzio eigenlijk wat met zijn eigen graf verlegen.'*¹¹⁰

Negatief over Fiume was de krant echter niet, ook niet op het moment dat de stad Zara in november 1919 werd bezet. D'Annunzio bleef de dichter-kolonel en geen extremist of dictator.¹¹¹ Toch had inname van Zara wel het gevolg dat het *Algemeen Handelsblad* negatiever werd. Zo vond de krant dat D'Annunzio het contact met de volkswil verloor. Fiume werd nog begrepen, maar Zara was een

¹⁰⁵ 'Italianen en Zuid-Slaven', *Algemeen Handelsblad* (26 september 1919).

¹⁰⁶ 'Politiek Weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (28 september 1919).

¹⁰⁷ 'D'Annunzio', *Algemeen Handelsblad* (28 september 1919).

¹⁰⁸ Zelfbeschikkingsrecht is geformuleerd door president Wilson in 1916. Hierin mochten volkeren zelf bepalen onder welke soevereiniteit ze vielen.

¹⁰⁹ 'De geallieerden en Italië', *Algemeen Handelsblad* (9 oktober 1919).

¹¹⁰ 'Historische vertelsels', *Algemeen Handelsblad* (17 november 1919).

¹¹¹ 'D'Annunzio bezet ook Zara', *Algemeen Handelsblad* (17 november 1919).

hele andere kwestie.¹¹² In december 1919 liet het *Algemeen Handelsblad* zich behoorlijk negatief uit over D'Annunzio en Fiume:

*'Het onverantwoordelijk bedrijf van Gabriele D'Annunzio heeft voor Italië de meest noodlottige economische gevolgen.' (...) 'De oorlog is geëindigd, het uur van den arbeid is geslagen.' 't Uur van den arbeid. Maar D'Annunzio en zijn 'arditi' zeggen van niet. Zij willen voor de grootheid van Italië liever nog wat vechten dan werken!'*¹¹³

*'De dichter, die de raadszitting bijwoonde, weigerde den uitslag de stemming te aanvaarden. Hij liet de stormklok luiden en hield een toespraak tot de menigte, die hem uitjouwde.'*¹¹⁴

Zo is te zien dat de krant vooral kritiek had op Fiume als de economie of de volkswil werd aangetast. Rond de jaarwisseling was deze negatieve golf voorbij. Op 6 januari 1920 stelde de krant dat Fiume een symbool was voor het nationale gevoel van Italië en daarom een moeilijke kwestie bleef.¹¹⁵ Een kwestie die Italië volgens het *Algemeen Handelsblad* bovendien in een onmogelijke positie bracht. Fiume behouden betekende dat men toe had moeten treden tot het drievoudig verbond, terwijl Fiume afstaan ook geen optie was.¹¹⁶ Hierbij kwam ook nog dat de Verenigde Staten de financiële touwtjes in handen hielden. Italië had geld nodig en de Verenigde Staten weigerde dit te geven zolang Fiume niet werd opgegeven.¹¹⁷ De Fiume-kwestie werd hier in een internationale context geplaatst:

*'Wij zullen onze lezers niet vermoeien met een opsomming van al de compromisvoorstellen die werden ontworpen, overwogen... en ten slotte weer verworpen. Men kwam er immers toch geen stap verder mee. Dat begreep ook de groote patriot d'Annunzio en deze besloot dus op eigen hand uit te voeren, wat aan de regeering blijkbaar onmogelijk was. Hij zou Fiume bevrijden.'*¹¹⁸

Hoewel het *Algemeen Handelsblad* niet uitgesproken voor D'Annunzio was, had het genoeg van het gebrek aan daadkracht van de Volkerenbond. Het internationale karakter van Fiume werd nogmaals benadrukt toen de krant stelde dat Fiume was verheven van lokale naar een zaak van

¹¹² 'Algemeene afkeuring van D'Annunzio's optreden', *Algemeen Handelsblad* (27 november 1919).

¹¹³ 'Bedenklijke toestand...en zijn gevolgen', *Algemeen Handelsblad* (2 december 1919).

¹¹⁴ 'De gemeenteraad van Fiume', *Algemeen Handelsblad* (21 december 1919).

¹¹⁵ 'Fiume', *Algemeen Handelsblad* (6 januari 1920).

¹¹⁶ Dit drievoudig verbond was een hernieuwde samenwerking tussen Frankrijk, Engeland en Italië waarover in 1920 werd gesproken.

¹¹⁷ 'De naaste toekomst', *Algemeen Handelsblad* (29 januari 1920).

¹¹⁸ 'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad*, (1 februari 1920).

Europees belang, wat voor Italië zeer voordelig was.¹¹⁹ Hierna berichtte de krant enkele maanden zeer weinig over Fiume. De interesse werd weer gewekt nadat D'Annunzio de grondwet uitvaardigde, die *'geheel verschilde van elk ander document van dien aard.'*¹²⁰ Op 2 september werd de grondwet behandeld in de krant, waarbij ze de belangrijkste punten ervan samenvatte.¹²¹ De grondwet gaf het *Algemeen Handelsblad* weer een positievere kijk op Fiume. Zo diende Fiume, zeker na haar onafhankelijkheidsverklaring gezien te worden vanuit het zelfbeschikkingsrecht. Dit werd nogmaals bekrachtigd op het moment dat er werd gesproken van een historische datum aangaande de onafhankelijkheid van Fiume.¹²²

De grondwet in Fiume en de onrust in Italië wakkerden de interesse aan van George Nypels, een bekende revolutieverslaggever die in oktober 1920 in Fiume verbleef en columns schreef over zijn bevindingen. Nypels was onder andere bekend van zijn interviews met Bela Kun, Benito Mussolini en Adolf Hitler. In zijn eerste column legde Nypels direct het verband tussen Fiume en de aanstaande revolutie in Italië. Dit was de eerste reden dat hij naar de stad wilde afreizen.¹²³ De tweede was zijn bewondering voor D'Annunzio, die hij ook openlijk uitsprak¹²⁴:

*'Doch is er vooral in Fiume, de mensen-bekoorder, de massa-kneder, de dichter-krijgsman en politicus D'Annunzio, die met generaals en admiraals, met soldaten en matrozen en met alles wat nog Italiaans voelt, doet wat hij wil. En die thans, haast zestig jaar oud, nog steeds met verbluffende werkkraft, combatief, jong en origineel, brutaal en alles aandurvend, omdat hem toch alles altijd gelukt, klaar staat om in te grijpen in Italië, om weer een andere rol te spelen na de heerlijke schoone, avontuurlijke, soms zeer bedenkelijke, die hij reeds, in zijn naar emoties, succes en schoonheid dorstende leven gespeeld heeft.'*¹²⁵

Dat Nypels bewondering voor D'Annunzio had, spreekt duidelijk uit deze citaten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn berichtgeving over Fiume tevens positief was:

'Mussolini en d'Annunzio, dat is de contrarevolutie georganiseerd nog tijdens de revolutie en vóór de burgeroorlog uitgebroken is. Maar al is het dan de contrarevolutie tegen links, dan mag men uit dat woord toch niet, naar analogie van wat het in andere landen aanduidt,

¹¹⁹ 'Politieke en economische vooruitzichten', *Algemeen Handelsblad* (17 maart 1920).

¹²⁰ 'D'Annunzio's grondwet', *Algemeen Handelsblad* (19 augustus 1920).

¹²¹ 'Het Italiaanse 'regentschap van het Quarnero-gebied'', *Algemeen Handelsblad* (2 september 1920).

¹²² 'De onafhankelijkheid van Fiume', *Algemeen Handelsblad* (7 september 1920); 'De onafhankelijke staat Fiume', *Algemeen Handelsblad* (8 september 1920).

¹²³ George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (18 oktober 1920).

¹²⁴ George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (28 oktober 1920): 'Omdat d'Annunzio tot de enkele personen in Europa behoort, die ik niet alleen als journalist maar ook voor mijzelf graag eens persoonlijk had leeren kennen.'

¹²⁵ George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (18 oktober 1920).

*opmaken dat d'Annunzio en zijn mannen een reactionaire macht vormen of een, die de bestaande regeering en het bestaande stelsel zullen verdedigen of willen herstellen. Verre vandaar. d'Annunzio zelf is in volle rebellie en is zijn grondwet voor den Carnaro en zijn vele andere geschriften en redevoeringen sedert den wapenstilstand, die ik uit Fiume meebracht, bewijzen het ten duidelijkste, revolutionair genoeg.*¹²⁶

Behalve dat D'Annunzio Italië een nieuwe ontwikkelingsfase in wilde helpen, was hij tegelijkertijd een schild tegen de gevaarlijke socialisten.¹²⁷ Het grote verschil volgens Nypels was dat 'D'Annunzio en de zijnen voor alles Italianen willen zijn en blijven. Zij wilden niet één grote communistische staat stichtten.'¹²⁸ De grote bijdrage van Nypels was dat hij daadwerkelijk ter plekke was. Hij biedt meerdere malen een unieke inkijk in hoe het in Fiume er aan toe ging, op economisch en cultureel niveau:¹²⁹

'Ik heb dikwijls aan officierstafels mijn maaltijden gebruikt. En ik verzeker u dat ik, terwijl men in de stad in restaurants zeer goed eten kon, zelden in mijn leven zo ongemeen beroerd te eten gekregen heb.'¹³⁰

Enkele dagen na het vertrek van Nypels werd het verdrag van Rapallo gesloten. Het *Algemeen Handelsblad* kondigde dit verdrag aan als een overwinning van D'Annunzio.¹³¹ Nadat het verdrag werd afgewezen, verloor D'Annunzio steun. D'Annunzio werd de plaag die vrede in de Adriatische kwestie in de weg stond. Het avontuur moest maar eens voorbij zijn.¹³² Toen na enkele bombardementen de dagen van D'Annunzio geteld waren, was de krant zeer kritisch: *D'Annunzio's dictatuur is voorbij, hij heeft zichzelf dronken gemaakt van zijn eigen lyriek.*' De negatieve toon werd

¹²⁶ George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (27 oktober 1920).

¹²⁷ George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (27 oktober 1920) : *'Want welke de plannen van d'Annunzio ook zijn mogen met het 'nieuwe Italië', welke moderne en zeer revolutionaire denkbeelden hij ook in toepassing brengen wil, hij staat klaar en heeft de macht gezien zijn buitengewone populariteit in het leger en zijn ongelooflijke gave mensen mee te sleepen en te bezielen om neer te slaan al wie, onder de leus 'leve Moskou', 'weg met Italië' durven te schreeuwen.'*

¹²⁸ George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (27 oktober 1920).

¹²⁹ Een voorbeeld hiervan is te vinden in: George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (4 november 1920) : *'Laatst, in een after-dinner conversatie, Vroeg ik hem o.a. hoe zijn stad: die haven, die nu al een jaar absoluut stilligt, en hoe zijn leger leefden en verder zonden leven; wie dat moest betalen? Maar zo'n vraag brengt den dichter niet uit zijn goede humeur, integendeel, zijn gezicht werd nog vergenoegder en trotscher - en met een zichtbare zelfvoldoening antwoordde hij: 'Ja, dat is nu het mooie, van onze onderneming, dat wij, sedert meer dan een jaar, midden in europa, slechts leven van een prachtige piraterie.'*

¹³⁰ George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (31 oktober 1920).

¹³¹ 'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (14 november 1920).

¹³² 'D'Annunzio', *Algemeen Handelsblad* (3 december 1920); 'Het verdrag van Rapallo', *Algemeen Handelsblad* (6 december 1920).

echter vooral gekoppeld aan de afwijzing van het verdrag van Rapallo, en niet zozeer aan alles wat daarvoor gebeurd was.¹³³

Het *Algemeen Handelsblad* heeft de Fiume-kwestie met bovengemiddelde interesse bekeken. Het bezag de ontwikkelingen niet vanuit een angst voor revolutie, maar interpreteerde deze als een avontuur. De krant geloofde in het Italiaanse karakter van Fiume en in het zelfbeschikkingsrecht van de stad. Wanneer zij bij Italië wilde horen, dan was dit geoorloofd. Dergelijke opvattingen tonen de liberale visie van de krant. Deze opvattingen staan in contrast met die van zowel *De Telegraaf* als *De Tijd*. Het *Algemeen Handelsblad* zag tevens verschil tussen gevaarlijke linkse revoluties en de vernieuwingen die D'Annunzio door wilde voeren. Sterker nog, het interpreteerde D'Annunzio als degene die de linkse opmars kon stoppen. De interesse van de krant en het belang van Fiume werden nog eens onderstreept door het bezoek van George Nypels. Hij was overtuigd van het belang van de stad. De enige momenten waarop de krant negatief werd over Fiume, was toen D'Annunzio tegen de democratie en de volkswil in ging. Het moment dat de *Carta del Carnaro* werd uitgebracht, verdwenen deze kritieken vanwege het revolutionaire en unieke karakter van deze grondwet. Deze positieve blik van de krant verdween definitief op het moment dat D'Annunzio weigerde het verdrag van Rapallo te erkennen. Hiermee was hij niet langer bezig met Italië te verenigen of de volkswil te uiten. Hij stond alleen maar vrede in de Adriatische kwestie in de weg. Dit noopte de krant om D'Annunzio tenslotte toch een dictator te noemen, waarmee het politieke experiment in Fiume voor de krant definitief mislukt was.

¹³³ 'Het einde van D'Annunzio's dictatuur', *Algemeen Handelsblad* (30 december 1920).

Conclusie

De ontwikkelingen in Fiume hebben een belangrijke rol gespeeld in de internationale politiek in 1919 en 1920. Voor de Volkerenbond was het een kwestie waar constant over vergaderd en onderhandeld werd. Een belangrijke rol daarbij speelde de mars op Fiume. De mars was geen spontane daad maar gepland. Het Italiaans belang dat aan Fiume gehecht werd, kwam voort uit een lange traditie. Fiume was onderdeel van de zogenaamde 'terra irridente'; een bond van Italiaanse gebieden die zich nog niet in het Italiaanse koninkrijk bevonden. De Eerste Wereldoorlog bracht deze claims in een stroomversnelling. De Italianen, winnaars van de oorlog, voelden zich niet genoeg gewaardeerd en eisten meer gebied op, in het bijzonder de stad Fiume. Nadat onderhandelingen op niets uitliepen, besloten de Italianen met aan het hoofd Gabriele D'Annunzio, het heft in eigen handen te nemen. Het regime in Fiume is lang beschreven als voorloper van het fascisme. Zoals historica Milou van Hout echter heeft aangestipt, hebben de fascistische historiografen toegeëigend.¹³⁴ Een meer genuanceerde interpretatie is dan ook op zijn plek. Fiume kan het best omschreven worden als een politiek experiment. De grondwet, de *Carta del Carnaro*, is hiervan het beste voorbeeld. De gelijkheid tussen seksen en alle geloven, maar ook een staatspensioen maakten deze grondwet tot een progressief document.

D'Annunzio en zijn *arditi*, en hetgeen zij tot stand brachten in Fiume, waren over heel de wereld bekend en werd ook door Nederlandse kranten met interesse gevolgd. De aandacht ging vooral uit naar het feit dat de opstandelingen tegen de staatsmacht in gingen. Met name *De Tijd*, de katholiekconservatieve krant, stond hier uitvoerig bij stil. Zij greep iedere kans aan om haar lezers te wijzen op de onjuistheid van de rebellie of de ongelovigheid van D'Annunzio. Het maakte niet uit of de beweringen een direct verband hielden met de actuele gebeurtenissen. Dit standpunt wordt het meest zichtbaar in de beweringen van *De Tijd* aangaande de vrijmetselarij. Hierin beweerde zij dat het ontstaan van Italië en de opstand in Fiume de schuld waren van de vrijmetselaars. D'Annunzio en de Italianen werden daardoor tot het kwaad verheven, terwijl er geen enkele aanwijzing was dat de vrijmetselarij een rol had in de kwestie. Dergelijke opvattingen domineren ook in de rechtsconservatieve *De Telegraaf*. Zij had eveneens weinig op met deze opstandige Italianen. Zij toonde zich zeer tevreden toen D'Annunzio uit Fiume werd verdreven. *De Telegraaf* poogde echter wel ten alle tijde zo dicht mogelijk bij de feitelijke gebeurtenissen te blijven en kon tot op bepaalde hoogte wel respect opbrengen voor de complexiteit van de situatie in Fiume. Dit betekende echter niet dat zij kant koos voor de Italianen of voor de opstandelingen. Voor het *Algemeen Handelsblad* lag dit

¹³⁴ Milou van Hout, 'In Fiume op zoek naar de natie', 55 en 65.

anders. Het interpreteerde de gebeurtenissen van Fiume allereerst als een romantisch avontuur en zag vooral een dichter die actie ondernam waar anderen dat niet voor elkaar kregen. Het vond de gebeurtenissen in Fiume een uiting van de volkswil en meende dat men zich met recht beriep op de volkssoevereiniteit. Dat het *Algemeen Handelsblad* de kwestie Fiume een revolutie vond en één die nog vervolg zou krijgen in de rest van het land, bleek wel uit het feit dat George Nypels meerdere weken in Fiume verbleef. Hij was onder de indruk van de progressiviteit van D'Annunzio's ideeën en de *Carta del Carnaro* die daarvan het gevolg was. Nadat D'Annunzio het Verdrag van Rapallo afwees, rekende de krant echter af met de dichter. Ook het *Algemeen Handelsblad* was blij toen de Annunziade voorbij was.

Een vergelijking van de drie kranten brengt vooral de tegenstellingen aan het licht. *De Tijd* was uitgesproken negatief, *De Telegraaf* gematigd negatief en het *Algemeen Handelsblad* gematigd positief. Wat zij met elkaar delen, is de opluchting toen de situatie in Fiume ten einde was. Tevens delen zij de periodes van berichtgeving. Alle berichtten zeer veel in het begin, tot ongeveer januari 1920. Daarna was er een periode tot augustus 1920 waarin de interesse minder omvangrijk was. Toen D'Annunzio de onafhankelijkheid uitriep in september 1920, nam de belangstelling weer toe. Dit duurde voort totdat hij uit de stad werd verwijderd, waarbij het Verdrag van Rapallo in de tussentijd een belangrijke rol speelde. Dit was het moment waarop de kranten echt genoeg kregen van D'Annunzio. De verschillen kunnen in grote mate worden verklaard door de Verzuiling. De katholieken waren staatsgezind en religieus. Fiume representeerde het tegendeel. *De Telegraaf* behoorde niet tot een zuil, maar was wel rechts-conservatief. Zoals Gijsenbergh in zijn boek beschrijft waren het inderdaad vooral de confessionelen en de conservatieven die een grote angst kende voor een revolutie. Voor liberalen gold dat minder. Zij waren vooral bang voor het socialisme en geloofden boven alles in zelfbeschikkingsrecht. Dit verklaart de berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad*.

Wat deze scriptie bovenal aantoont, is dat in Nederland, onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, sprake was van een angstcultuur. Tot nog toe is binnen de historiografie vooral onderzocht hoe deze angst zich manifesteerde met betrekking tot binnenlandse aangelegenheden. De vraag hoe het Nederlandse volk, de gezagsdragers en de media zich verhielden tot politieke experimenten in het buitenland heeft tot nog toe nauwelijks aandacht gekregen. De analyse van de berichtgeving over Fiume in Nederlandse kranten in deze scriptie bevestigt Gijsenberghs these dat alles wat zich niet conformeerde aan de macht van de staat, met extreme argwaan bekeken werd. De Nederlandse kranten traden daarbij op als belangrijke *agents*, die deze angstcultuur verspreidden onder hun lezers. De oplagen van de kranten maakt dat zij gezien kunnen worden als representatief.

Met een gezamenlijk oplagebereik van boven de 100.000 waren zij in staat veel mensen te bereiken. Dat een politiek experiment als Fiume eigenlijk niets anders beoogde dan aansluiting bij Italië en resulteerde in een zeer progressieve grondwet, was van ondergeschikt belang. Zonder dat direct duidelijk was wat er nu precies gebeurde, werd het regime in Fiume en het beleid dat het propageerde in zowel *De Tijd* als *De Telegraaf* al veroordeeld. Deze scriptie voegt aan het huidige beeld echter toe dat deze angstcultuur zich niet beperkte tot linkse revoluties. Ook voor een politiek experiment als Fiume heerste grote angst, in tenminste twee van de zuilen. De omvang van deze scriptie leidde ertoe dat voor een analyse van alle zuilen helaas geen ruimte was. De vraag is daarnaast of Fiume binnen deze angstcultuur een unieke positie innam. Werd de Ierse onafhankelijkheidsstrijd bijvoorbeeld met dezelfde angst benaderd? Deze scriptie wil daarmee vooral ook een aanzet zijn voor uitvoeriger onderzoek naar de angstcultuur in Nederland, en de wijze waarop deze in periodieken tot uitdrukking kwam.

Bibliografie

Primaire Bronnen

Archive.org, 'Statement of President Wilson Regarding the Disposition of Fiume 23 april 1919'
<https://archive.org/stream/jstor-2187559/2187559_djvu.txt>, [geraadpleegd op 06-04-2017].

Grillo, Ernesto, *Fiume: The only possible solution* (Glasgow 1919).

Hazelton, Henry I, *Fiume the superlatively Italian city* (Chicago 1919).

Reakt.org, 'Carta Del Carnaro', < http://www.reakt.org/fiume/charter_of_carnaro.html >, [geraadpleegd op 19-04-2017].

Pact van Londen, (Londen 1915).

Kranten

Algemeen Handelsblad

'Algemeene afkeuring van D'Annunzio's optreden', *Algemeen Handelsblad* (27 november 1919).

'Bedenkelijke toestand...en zijn gevolgen', *Algemeen Handelsblad* (2 december 1919).

'D'Annunzio', *Algemeen Handelsblad* (28 september 1919).

'D'Annunzio', *Algemeen Handelsblad* (3 december 1920).

'D'Annunzio bezet ook Zara', *Algemeen Handelsblad*, (17 november 1919).

'D'Annunzio's grondwet', *Algemeen Handelsblad* (19 augustus 1920).

'De geallieerden en Italië ', *Algemeen Handelsblad* (9 oktober 1919).

'De gemeenteraad van Fiume', *Algemeen Handelsblad* (21 december 1919).

'De naaste toekomst', *Algemeen Handelsblad* (29 januari 1920).

'De onafhankelijke staat Fiume', *Algemeen Handelsblad* (8 september 1920).

'De onafhankelijkheid van Fiume', *Algemeen Handelsblad* (7 september 1920).

'Fiume', *Algemeen Handelsblad* (6 januari 1920).

'Fiume of de dood', *Algemeen Handelsblad* (15 september 1919).

George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (18 oktober 1920).

George Nypels, 'De revolutie in Italië', *Algemeen Handelsblad* (27 oktober 1920).

George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (28 oktober 1920).

George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (31 oktober 1920).

George Nypels, 'De heeren in Fiume', *Algemeen Handelsblad* (4 november 1920).

'Het einde van D'Annunzio's dictatuur', *Algemeen Handelsblad* (30 december 1920).

'Het Italiaanse 'regentschap van het Quarnero-gebied'', *Algemeen Handelsblad* (2 september 1920).

'Het verdrag van Rapallo', *Algemeen Handelsblad* (6 december 1920).

'Historische vertelsels', *Algemeen Handelsblad* (17 november 1919).

'Italianen en Zuid-Slaven', *Algemeen Handelsblad* (26 september 1919).

'Onder de streep: Wat zij ervan denkt', *Algemeen Handelsblad* (26 september 1919).

'Politieke en economische vooruitzichten', *Algemeen Handelsblad* (17 maart 1920).

'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (21 september 1919).

'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (28 september 1919).

'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (1 februari 1920).

'Politiek weekoverzicht', *Algemeen Handelsblad* (14 november 1920).

De Telegraaf

'D'Annunziade en strategitis [sic]', *De Telegraaf* (25 november 1920).

'D'Annunzio ontvoert een generaal', *De Telegraaf* (31 januari 1920).

'D'Annunzio opnieuw in actie', *De Telegraaf* (16 november 1920).

'D'Annunzio's plannen sinds juli bekend', *De Telegraaf* (27 september 1919).

'D'Annunzio's populariteit aan het tanen', *De Telegraaf* (27 maart 1920).

'D'Annunzio te Zara', *De Telegraaf* (17 november 1919).

'D'Annunzio uit Fiume', *De Telegraaf* (18 december 1919).

'D'Annunzio und kein ende', *De Telegraaf* (9 december 1920).

'De Fiume-kwestie', *De Telegraaf* (9 december 1919).

'De nieuwe grensregeling', *De Telegraaf* (13 november 1920).

'De nieuwe raad van Fiume', *De Telegraaf* (20 november 1919).

'De operatie tegen D'Annunzio begonnen', *De Telegraaf* (24 december 1920).

'De politieke toestand te Italië', *De Telegraaf* (8 oktober 1919).

'De raid op Zara', *De Telegraaf* (24 november 1919).

'De voorloopige regering van Fiume', *De Telegraaf* (28 september 1920).

'Een dichtertelijke vrijheid van D'Annunzio', *De Telegraaf* (16 september 1919).

'Een oplossing in Italiaanse geest', *De Telegraaf* (17 december 1919).

'Een stem uit Fiume', *De Telegraaf* (9 oktober 1919).

'Een wedstrijd in zothed', *De Telegraaf* (30 september 1919).

'Fiume', *De Telegraaf* (19 maart 1920).

'Fiume tegen D'Annunzio', *De Telegraaf* (23 december 1919).

'Het einde van D'Annunziade', *De Telegraaf* (31 december 1920).

'Het Fiume-incident', *De Telegraaf* (17 september 1919).

'Het gebeurde te Fiume', *De Telegraaf* (25 september 1919).

'Het hart van D'Annunzio', *De Telegraaf* (26 november 1919).

'Het pijnlijke uitstel', *De Telegraaf* (1 december 1919).

'Hoe D'Annunzio zijn bewind in stand houdt', *De Telegraaf* (30 januari 1920).

'Kerstmis te Fiume', *De Telegraaf* (7 januari 1921).

'Romeinse causerieën', *De Telegraaf* (7 januari 1921).

'Servië en Fiume', *De Telegraaf* (5 november 1919).

'Verklaringen van Nitti en Scialoja', *De Telegraaf* (2 januari 1920).

De Tijd

Al. Slijper A.J., 'Gabriele D'Annunzio', *De Tijd* (31 oktober 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (16 september 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (17 september 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (30 september 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 oktober 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (31 oktober 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (25 november 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (29 november 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 december 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (30 december 1919).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (27 januari 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (29 januari 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (16 februari 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (8 april 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (20 mei 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (24 juli 1920).

'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd* (31 december 1920).

'D'Annunziade', *De Tijd* (24 maart 1920).

'De laatste streken van D'Annunzio', *De Tijd* (10 december 1920).

'De vrijmetselarij en de oorlog', *De Tijd* (3 oktober 1919).

'Fiume', *De Tijd* (15 september 1919).

'Fiume en D'Annunzio', *De Tijd* (4 december 1920).

'Het optreden van D'Annunzio', *De Tijd* (18 september 1919).

'Italië en Jugo Slavië [sic]', *De Tijd* (20 november 1920).

'Schietpartijen te Rome', *De Tijd* (29 mei 1920).

Literatuur

Abbenhuis, Maartje M., *The art of staying neutral: The Netherlands in the First World War 1914-1918* (Amsterdam 2006).

Blom, R.L. en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).

Cline, Catherine Ann, 'British Historians and the treaty of Versailles', *A quarterly journal concerned with British Studies*, 20:1 (1988), 43-58.

Frey, Marc, 'Trade, Ships and the neutrality of the Netherlands in the first world war', *The International History Review* (19:3) 1997, 541-562.

Geudeker, Nienke, (Onuitgegeven masterscriptie, 2004).

Gijsenbergh, Joris, *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2017).

Gumbrecht, Hans Ulrich, 'I redentori della vittoria: On Fiume's Place in the Genealogy of Fascism', *Journal of Contemporary History* (31.2) 1996, 253-272.

Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes: The short twentieth century 1914-1991* (Londen 1995).

Hoeven, Pien van der, *Het succes van een kwaliteitskrant : de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).

Hout, Milou van, 'In Fiume op zoek naar de natie: Fiume als historisch narratief en herinneringsplek van de Italiaanse natie', (Onuitgegeven masterscriptie 2014).

Hughes-Hallett, Lucy, *Gabriele d'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War* (Londen 2013).

Jonge, A.A. de, *Crisis en kritiek der democratie* (Assen 1968).

Koole, Ruud, 'Le culte de Pincompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel' in: Carla van Baalen e.a. (red.): *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (Nijmegen 2009), 47-57.

Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).

Morgan, Philip, 'First World War and the challenge to democracy in Europe', in: Menno Spiering en Micheal Winter (red) *Ideas of Europe since 1914: The Legacy of the First World War* (Basingstoke 2002) 69-88.

Procassi, Giovanni, 'From Interventionism to Fascism, 1917-1919', *Journal of Contemporary History* 3:4 (1968), 153-176.

Reeves, J.S., 'The Treaty of Rapallo', *The American Journal of International Law* (15:2) 1921, 252-255.

Serooskerken, Hubert P. van Tuyll van, *The Netherlands and World War I: Espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001).

Stoelinga, Th. H.J., *Russische Revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers. Maart 1917-maart 1918* (Bussem 1967).

Tames, Ismee, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006).

Wolf, Mariëtte, *Het geheim van de Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).

Websites

Jeffrey Roquen, 'Review The Sleepwalkers: How Europe Went To War In 1914', *Essay in History* geraadpleegd op 22-02-2017 via <<http://www.essaysinhistory.com/review/2014/215>>.

Paolo Laconi, 'De Summer of Love in vrijstaat Fiume', *Historisch Nieuwsblad* geraadpleegd op 19-04-2017 via <<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26101/de-summer-of-love-in-vrijstaat-fiume.html>>.

Ton Crijnen, Review Een seculiere orkaan blies De Tijd omver, *Trouw* geraadpleegd op 24-05-2017 via <<https://www.trouw.nl/cultuur/een-seculiere-orkaan-blies-de-tijd-omver~a35c444e/>>.

Afbeeldingen

Afbeelding 1: Henry I. Hazelton, *Fiume the superlatively Italian city*, (Chicago 1919), 18.